

Emilia CZARNOTA

Związki frazeologiczne z komponentem GŁOWA w słownikach szkolnych oraz uczniowskich eksplikacjach

Na frazeologię somatyczną składa się spora liczba związków frazeologicznych z komponentami nazw części ciała. Związek frazeologiczny, zawierający nazwę części ciała, nazywany bywa również „somatyzmem”¹. Warto zauważyć, że *nomina anatomica* stanowią w każdym języku jedną z podstawowych grup rzeczowników. Ich cechą charakterystyczną jest — obok wysokiej frekwencji — również zdolność występowania w licznych znaczeniach przenośnych oraz szczególna produktywność słotwórcza². Wśród frazeologizmów somatycznych licznie reprezentowane, zarówno w polszczyźnie ogólnej, jak i gwarach, są jednostki frazeologiczne z komponentem GŁOWA³. Zdaniem Anny Krawczyk-Tyrpy, wynika to z faktu, że głowie przypisuje się wiele funkcji: służy „do pracy, mówienia, myślenia, determinowania temperamentu i charakteru człowieka, przeżywania emocji, oraz że jest ona częścią ciała górną”⁴.

Związki frazeologiczne z komponentem GŁOWA w szkolnych słownikach

Liczna grupa związków frazeologicznych z komponentem GŁOWA znajduje się w materiale leksykalnym w szkolnych słownikach frazeologicznych. W każdej spośród analizowanych tego typu publikacji jest zamieszczona spora, proporcjonalnie do objętości słownika, liczba tych jednostek. Przykładowo: w skromnym objętościowo *Szkolnym słowniku frazeologicznym* Wandy Szymańskiej pod hasłem GŁOWA wyszczególniono 17 związków frazeolo-

¹ Zob. A. Krawczyk-Tyrpa: *Frazeologia somatyczna w gwarach polskich*. Wrocław 1987, s. 25—27.

² Zob. ibidem, s. 27. Por. też: A. Pajdzińska: *Antropocentryzm frazeologii potocznej*. W: Eadem: *Studia frazeologiczne*. Łask 2006, s. 104—113.

³ Zob. A. Krawczyk-Tyrpa: *Frazeologia somatyczna...*, s. 177—179.

⁴ Ibidem, s. 179.

gicznych z tym komponentem⁵, w *Praktycznym słowniku frazeologicznym* pod redakcją Iwony Puchalskiej — 62 jednostki⁶, w *Szkolnym słowniku frazeologicznym* Katarzyny Głowińskiej — 74⁷, w *Szkolnym słowniku frazeologicznym* Zuzanny Dominów i Marcina Dominów — 97⁸, w *Szkolnym słowniku frazeologicznym PWN* — 59⁹, a w *Nowym szkolnym słowniku frazeologicznym* Piotra Müldnera-Nieckowskiego i Łukasza Müldnera-Nieckowskiego — aż 198¹⁰. Dane te należy traktować jako przybliżoną liczbę rzeczywistych jednostek frazeologicznych w poszczególnych słownikach z uwagi na zróżnicowane strategie notacji oraz fakt, że w niektórych publikacjach pewne konstrukcje występują jako osobne jednostki frazeologiczne, w innych natomiast — jako warianty tego samego frazeologizmu, por. <ktoś> *bije/tłucze/wali głową/tbem w mur/o mur/w ścianę/o ścianę*. W niektórych szkolnych słownikach frazeologicznych notowane są również przysłowia, np.: *Mądrej głowie dość dwie słowie; Co dwie głowy to nie jedna; Od przybytku głowa nie boli*; oraz powiedzenia, np. *Czapki z głów!*

W tym artykule szczególną uwagę chciałabym zwrócić na frazeologię z komponentem GŁOWA w szkolnych słownikach poprawnej polszczyzny. Wiadomo, że głównym kryterium doboru materiału leksykalnego do słowników ortoeicznych powinny być realne potrzeby tzw. przeciętnych użytkowników polszczyzny w danym czasie. W doborze materiału do słowników poprawnościowych przeznaczonych dla uczniów należy uwzględnić zwłaszcza aktualne wątpliwości językowe młodych odbiorców na kolejnych etapach edukacyjnych. Takie kryterium selekcji materiału leksykalnego deklaruje zresztą większość autorów współczesnych szkolnych słowników poprawnej polszczyzny, por.:

- „*Szkolny słownik poprawnej polszczyzny* jest podstawowym słownikiem poprawnościowym, zawierającym te słowa, które mogą sprawiać uczniom kłopoty gramatyczne i znaczeniowe”¹¹.
- „*Szkolny słownik poprawnej polszczyzny* zawiera omówienie tych wyrazów, ich form i połączeń, które najczęściej sprawiają kłopoty gramatyczne i znaczeniowe”¹².

⁵ W. Szymańska: *Szkolny słownik frazeologiczny*. Warszawa 1995, s. 44—46.

⁶ B. Bodek, M. Buława, R. Brzozowska: *Praktyczny słownik frazeologiczny*. Red. I. Puchalska. Kraków 2004, s. 57—65.

⁷ K. Głowińska: *Szkolny słownik frazeologiczny*. Warszawa 2009, s. 118—129.

⁸ Z. Dominów, M. Dominów: *Szkolny słownik frazeologiczny*. Białystok 2005, s. 62—66.

⁹ A. Kubiak-Sokół, E. Sobol: *Szkolny słownik frazeologiczny PWN*. Warszawa 2007, s. 75—79.

¹⁰ P. Müldner-Nieckowski, Ł. Müldner-Nieckowski: *Nowy szkolny słownik frazeologiczny*. Warszawa 2004, s. 206—215.

¹¹ M. Dużyńska-Markowska: *Szkolny słownik poprawnej polszczyzny*. Warszawa 2002, s. V.

¹² M. Dużyńska-Markowska, A. Markowski: *Szkolny słownik poprawnej polszczyzny*. Warszawa 2008, s. V.

- „[Słownik zawiera — E.C.] stałe połączenia wyrazowe, zwane związkami frazeologicznymi — jeśli ich forma lub znaczenie mogą sprawiać kłopoty”¹³.
- „Zawiera on [słownik — E.C.] około 3 000 słów, które najczęściej sprawiają trudności [...]”¹⁴.

W tabeli 1. zestawiłam związki frazeologiczne z komponentem somatycznym GŁOWA wyekscerpowane z pięciu podobnych pod względem objętości współczesnych szkolnych słowników poprawnej polszczyzny¹⁵.

Już wstępny ogłód pozwala zauważyć, że repertuar ten jest bardzo zróżnicowany i znacznie zawężony w porównaniu z liczbą jednostek notowanych w słownikach frazeologicznych. Najwięcej problemów z zakresu frazeologii odnotowują autorki *Szkolnego słownika poprawnej polszczyzny PWN*. Potrzeby zamieszczania jednostek frazeologicznych nie dostrzega natomiast autorka *Szkolnego słownika poprawnej polszczyzny*. (Wydawnictwo Printex) (słownik 5.).

Zauważmy, że zamieszczone w tabeli związki frazeologiczne notowane w *Słowniku poprawnej polszczyzny* autorstwa Daniela Podlaskiej, Magdaleny Świątek-Brzezińskiej (słownik 4.) są tylko wyliczone w artykule hasłowym, nie doczekały się jednak żadnego opisu, w tym również objaśnienia znaczenia czy komentarza normatywnego (por. „Uwaga: rzecz. [głowa — E.C.] wchodzi w skład wielu frazeol., np. Od stóp do głów. W głowie się komuś przewróciło. Pójść po rozum do głowy. Mącić komuś w głowie”)¹⁶. Na końcu artykułu hasłowego GŁOWA zanotowano również ostrzeżenie przed niepoprawnym użyciem w zdaniu wyrażenia *głowa państwa*. Takie działania, polegające na wyliczaniu po sobie elementów, uważanych zresztą za sprawiające trudności (bo odnotowanych w słowniku ortoepicznym), bez właściwego opisu, trzeba ocenić jako niedobłą praktykę stosowaną zresztą dość często w słowniku 4.

Najmniej przydatny w rozwiązywaniu problemów z zakresu frazeologii okazuje się jednak słownik 5., w którym liczba frazeologizmów w całej makrostrukturze jest bardzo skromna. Dodatkowo — w słowniku w żaden sposób nie oznaczono w hasłach jednostek uważanych za frazeologizmy. Często nie można rozstrzygnąć na podstawie kontekstu, czy autorka uważa pewne egzemplifikacje za jednostki frazeologiczne. Tak jest również w artykule hasłowym GŁOWA. Pojawiają się w nim wyrażenia: *głowa rodziny*, *głowa państwa* (jako egzemplifikacje znaczenia 2. Głowa — ‘zwierzchnik, przywódca’); natomiast wśród

¹³ Ibidem, s. VI.

¹⁴ L. Drabik, E. Sobol: *Szkolny słownik poprawnej polszczyzny PWN*. Warszawa 2007, s. V.

¹⁵ Słownik 1. — L. Drabik, E. Sobol: *Szkolny słownik poprawnej polszczyzny PWN...*; Słownik 2. — M. Dużyńska-Markowska: *Szkolny słownik poprawnej polszczyzny...*; Słownik 3. — M. Dużyńska-Markowska, A. Markowski: *Szkolny słownik poprawnej polszczyzny...*; Słownik 4. — D. Podlaska, M. Świątek-Brzezińska: *Słownik poprawnej polszczyzny*. Bielsko-Biała 2009; Słownik 5. — A. Gańczyk: *Szkolny słownik poprawnej polszczyzny*. Biały-stok 2004.

¹⁶ D. Podlaska, M. Świątek-Brzezińska: *Słownik poprawnej polszczyzny...*, s. 136.

Tabela 1

**Frazeologizmy z komponentem GŁOWA wyekscerpowane
ze szkolnych słowników poprawnej polszczyzny**

Lp.	Słownik 1.	Słownik 2.	Słownik 3.	Słownik 4.	Słownik 5.
1.	Nastawić głowę a. głowy	—	—	—	—
2.	Od przybytku głowa nie boli (nie: nie zaboli)	—	Od przybytku głowa nie boli (nie: od przybytku głowa nie za- boli)	—	—
3.	Kłaść (zdrową) głowę pod Ewan- gelię	—	—	—	—
4.	Od stóp do głów (nie: do głowy)	Od stóp do głów (nie: od stóp do głowy)	Od stóp do głów (nie: od stóp do głowy)	Od stóp do głów	—
5.	W głowach (nie: w głowie) łóżka	—	—	—	—
6.	pot. Mieć słabą głowę (nie: słabą głowę do alko- holu)	—	—	—	—
7.	Coś nie powstało (nie: nie powsta- ło) komuś w gło- wie	—	—	—	—
8.	pot. Kogoś (nie: komuś) o coś gło- wa nie boli a. nie zaboli	—	—	—	—
9.	Iść, pójść, pot. skoczyć (nie: za- chodzić) po ro- zum do głowy	—	—	Pójść po rozum do głowy	—
10.	Pot. Kłaść, wkła- dać a. wbijać coś komuś do głowy a. w głowę	Kłaść, wkładać, wbijać coś komuś do głowy, rza- dziej: w głowę	Kłaść, wkładać, wbijać coś komuś do głowy, rza- dziej: w głowę	—	—
11.	Pot. Mącić ko- muś w głowie, rzad. głowę	Mącić komuś w głowie, rza- dziej: Mącić ko- muś głowę	Mącić komuś w głowie, rza- dziej: Mącić ko- muś głowę	Mącić komuś w głowie	—

cd. tab. 1

12.	Mądrej głowie dość dwie słowie (nie: dość na słowie, nie: dość po słowie)	Mądrej głowie dość dwie słowie (nie: Mądrej głowie dość po słowie)	Mądrej głowie dość dwie słowie (nie: Mądrej głowie dość po słowie)	—	—
13.	—	Bić kogoś, coś na głowę	Bić kogoś, coś na głowę	—	—
14.	—	—	Zawracać komuś głowę	—	—
15.	—	—	Zawrócić komuś w głowie (nie: zawracać komuś w głowie)	—	—
16.	—	—	—	W głowie się komuś przewróciło	—
17.	Głowa domu, rodziny. Głowa Kościoła, państwa	—	—	Niepopr. Przemówienie w telewizji wygłosił (wygłosiła) głowa państwa, Jan Kowalski; popr. Przemówienie wygłosił Jan Kowalski, głowa państwa.	Głowa rodziny; głowa państwa
18.	—	—	—	—	Mieć coś na głowie (?)

egzemplifikacji znaczenia 1. Głowa — ‘część ciała’ odnotowano również zwrot *mieć coś na głowie* (bez podania żadnych dodatkowych informacji). Trudno ustalić, czy chodzi o *mieć coś na głowie* (frazelogizm) — ‘kłopotać się czymś, myśleć o czymś intensywnie, mieć obowiązek związany z czymś’¹⁷, czy po prostu *mieć na głowie kapelusz, włosy* itp. Również sąsiedztwo innych przykładów (po wyrażeniu *bóle głowy* i zwrocie *skinąć głową* oraz przed zwrotem *złożyć coś na głowę*) nie daje pewności, czy jednostkę *mieć coś na głowie* autorka uznaje za frazeologizm¹⁸.

¹⁷ P. Müldner-Nieckowski: *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*. Warszawa 2004, s. 241.

¹⁸ Niepewność tę potwierdzają odnalezione przeze mnie w szkolnych słownikach poprawnej polszczyzny tradycyjne i utrwalone w polszczyźnie związki frazeologiczne, zamieszczone wśród egzemplifikacji znaczenia wyrazu hasłowego, świadczące o dosłownym rozumieniu frazeologizmu przez autorów czy nawet braku świadomości, że jest to związek frazeologiczny (defrazeologizacja w kontekście treści artykułu hasłowego).

Ogólnie w szkolnych słownikach poprawnej polszczyzny odnotowano niewielką liczbę jednostek frazeologicznych z komponentem GŁOWA. Warto jednak zwrócić uwagę na kilka takich związków frazeologicznych, które występują w więcej niż jednym słowniku: *od stóp do głów*; *mącić komuś w głowie* (w aż czterech słownikach); *kłaść, wkładać, wbijać coś komuś do głowy*; *głowa państwa* oraz przysłowie *Mądrej głowie dość dwie słowie* (w trzech słownikach); *od przybytku głowa nie boli*; *pójść po rozum do głowy*; *bić kogoś, coś na głowę* (w dwóch słownikach).

W słownikach 1—3 podano objaśnienia znaczenia zamieszczonych związków frazeologicznych; por.: *od stóp do głów* ‘w całej postaci, od dołu do góry, całkowicie’ (słownik 1.); ‘od dołu do góry postaci, w całej postaci’ (słowniki 2. i 3.); *mącić komuś w głowie* ‘wprowadzać zamęt w czyjeś myśli, dezorientować’ (słownik 1.); ‘dezorientować kogoś, wprowadzać zamęt w czyjeś rozumowanie, system wartości itp.’ (słowniki 2. i 3.); *kłaść, wkładać, wbijać coś komuś do głowy* ‘usilnie coś wyjaśniać, tłumaczyć, przekonywać o czymś’ (słownik 1.); ‘długo, usilnie tłumaczyć coś komuś albo starać się przekonać kogoś do czegoś’ (słowniki 2. i 3.).

Pozytywnie trzeba ocenić decyzję autorów słownika 3. o zamieszczeniu i objaśnieniu dwóch frazeologizmów: *zawracać komuś głowę* oraz *zawrócić komuś w głowie*. Frazeologizmy te uczniowie mogą mylić, a nawet uważać za synonimiczne. Zwroty te jednak mimo podobnej budowy i składników znaczą coś odmiennego; por. *zawracać komuś głowę* ‘naprzykrzać się komuś, także: męczyć kogoś sprawami nieistotnymi’; *zawrócić komuś w głowie* ‘rozkochać kogoś w sobie’¹⁹.

Sądzę, że konieczne jest objaśnianie znaczenia każdego notowanego związku frazeologicznego w publikacjach leksykograficznych (bez względu na ich typ). Pożyteczne, zwłaszcza w słownikach szkolnych (innych niż frazeologiczne), byłoby oznaczenie jednostek, które autorzy uznają za związki frazeologiczne, przysłowia, powiedzenia. Warto również dbać nie tylko o precyzję opisu znaczeń w słownikach szkolnych, ale też o możliwie przystępnie sformułowane definicje (napisane prostym językiem, z wykorzystaniem nieskomplikowanych struktur składniowych, z ograniczeniem zaimków nieokreślonych); por. *kłaść, wkładać, wbijać coś komuś do głowy* ‘długo, usilnie tłumaczyć coś komuś albo starać się przekonać kogoś do czegoś’; lepiej: ‘usilnie coś wyjaśniać, tłumaczyć, przekonywać o czymś’.

¹⁹ M. Dużyńska-Markowska, A. Markowski: *Szkolny słownik poprawnej polszczyzny...*, s. 162.

Objaśnianie znaczenia frazeologizmów z komponentem GŁOWA przez uczniów

Uczniowie gimnazjum i liceum zapytani przeze mnie w ankiecie: *Jakie informacje o związkach frazeologicznych można znaleźć w słownikach?*, najczęściej — bez względu na etap edukacyjny — wymieniali znaczenie frazeologizmu (zdecydowanie rzadziej wskazywali przykłady użycia czy genezę związków). Potwierdza to opinię leksykografa Piotra Żmigrodzkiego, że

właśnie znaczenie wyrazów jest tym, czego zwykły użytkownik słownika jest skłonny w nim szukać najczęściej. Na inne elementy opisu zwraca uwagę w mniejszym stopniu lub wcale [...] ²⁰.

Objaśnienie znaczenia wyrazów nie jest czynnością łatwą, nastrocza wielu wątpliwości i problemów nawet doświadczonym leksykografom. Jeszcze trudniejszą sztuką wydaje się próba objaśniania znaczenia związków frazeologicznych. Badacze frazeologii wskazują bowiem, że

za istotę znaczenia jednostki frazeologicznej uznaje się jego globalność, niesumaryczność: jednostce jako całości przysługuje znaczenie, które nie tylko nie jest sumą znaczeń komponentów, ale nawet nie pozostaje z tymi znaczeniami w jakiegokolwiek relacji ²¹.

Wśród podstawowych zasad poprawnego posługiwania się frazeologizmami Stanisław Bąba wymienia zasadę stabilności struktury semantycznej frazeologizmu ²². Badacz wyjaśnia, że zasada stabilności znaczenia „nakazuje używać frazeologizmu w takim znaczeniu, jakie utrwaliło się w zwyczaju i normie frazeologicznej” ²³. Nie ulega wątpliwości, że aby poprawnie użyć związku frazeologicznego w wypowiedzi, należy dobrze znać jego znaczenie oraz możliwości wykorzystania w różnych kontekstach.

Potrzebę pracy z uczniami nad znajomością znaczenia związków frazeologicznych postulowano wielokrotnie ²⁴, argumentując to wynikami badań:

²⁰ P. Żmigrodzki: *Słowo — słownik — rzeczywistość*. Kraków 2008, s. 127.

²¹ A. Pajdzińska: *O znaczeniu związku frazeologicznego (raz jeszcze)*. W: *Problemy frazeologii europejskiej*. T. 4. Red. A.M. Lewicki. Lublin 2001, s. 11.

²² Zob. S. Bąba: *Twardy orzech do zgryzienia, czyli o poprawności frazeologicznej*. Poznań 1986, s. 43.

²³ Ibidem, s. 45.

²⁴ Zob. m.in. H. Synowiec: *Rozumienie znaczenia związków frazeologicznych w szkole*. W: *Wybrane zagadnienia edukacji polonistycznej*. Red. H. Kurczab, U. Kopeć, E. Kozłowska. Rzeszów 2002, s. 179—190; D. Krzyżyk. H. Synowiec: *Z badań nad związkami frazeologicznymi z komponentami nazw barw w języku uczniów (wyniki badań i propozycje dydaktyczne)*. W: *W trosce o dobrą edukację. Prace dedykowane Profesor Jadwidze Kowalikowej z okazji 40-lecia pracy naukowej*. Red. A. Janus-Sitarz. Kraków 2009, s. 133—139; H. Synowiec:

uczniowie nie mają utrwalonych znaczeń nawet podstawowych w polszczyźnie frazeologizmów. Nierzadko trudności przysparza również sam proces sformułowania akceptowalnej definicji (zbliżonej do tych słownikowych). Uczniowie, chcąc definiować znaczenia frazeologizmów słabo znanych lub nawet nieznanymi, podejmują próbę objaśnień intuicyjnych (na ogół przez skojarzenia z kolejnymi komponentami związku frazeologicznego). Dla zilustrowania ich możliwości przytoczę objaśnienia znaczeń kilku związków frazeologicznych z komponentem GŁOWA²⁵.

Zwrot *mieć pstro w głowie* w słownikach frazeologicznych zdefiniowano jako ‘być nierozważnym, lekkomyślnym, nieodpowiedzialnym, mieć dziwne pomysły’²⁶.

Frazeologizm *mieć pstro w głowie* właściwie objaśniło 50% gimnazjalistów oraz 42% licealistów. Respondenci pisali najczęściej: *być lekkomyślnym, być niepoważnym*. Wśród licznych niepoprawnych odpowiedzi (48% w gimnazjum i 44% w liceum) uczniowie podawali sformułowania świadczące o różnych negatywnych skojarzeniach, np.: *być głupim, być głupkiem* (często), *nic nie wiedzieć, nie wiedzieć czegoś, niewiedza, szaleniec* (kilkakrotnie), *być próżnym*. Respondenci wymieniali też frazeologizm *mieć zielono w głowie*, traktując go jako definicję synonimiczną. 14% licealistów i jeden gimnazjalista nie udzielili odpowiedzi.

Zwrot *mieć zielono w głowie* bywa w słownikach uznawany za synonimiczny do poprzedniego (*mieć pstro w głowie*), por. ‘być nierozważnym, lekkomyślnym, nieodpowiedzialnym, mieć dziwne pomysły’²⁷. Inne słowniki natomiast podają nieco różnicowane znaczenie tych dwóch zwrotów, por. *mieć zielono w głowie* ‘być niedojrzałym, zwariowanym’²⁸. Jeden ze słowników frazeologicznych podaje, niesłusznie, że związek frazeologiczny *mieć zielono w głowie* oznacza również ‘być radosnym, wesołym’, powołując się na egzemplifikację

Problemy frazeologii w kształceniu językowym uczniów. W: *Wiedza o języku i kompetencje językowe uczniów*. Red. B. Niesporek-Szamburska. Katowice 2012, s. 295; K. Gąsiorek: *Rozumienie przez dzieci dziewięcioletnie wybranych związków frazeologicznych z nazwami części ciała*. W: *Językowe, literackie i kulturowe ścieżki edukacji polonistycznej (tradycja i współczesność). Księga jubileuszowa dedykowana Profesor Helenie Synowiec w czterdziestolecie pracy naukowej i dydaktycznej*. Red. D. Krzyżyk, B. Niesporek-Szamburska. Katowice 2014, s. 335—347; E. Czarnota: *O potrzebie pracy z gimnazjalistami nad znajomością znaczeń wyrazów i związków frazeologicznych (na przykładzie leksyki i frazeologii w zakresie nazw cech osobowości)*. W: *Językowe, literackie i kulturowe ścieżki...*, s. 394—400.

²⁵ Gimnazjaliści i licealiści byli proszeni o objaśnienie swoimi słowami znaczenia podanych związków frazeologicznych z komponentem GŁOWA. W artykule wykorzystuję materiał uzyskany od 100 uczniów (50 — z klas III gimnazjum i 50 — z klas III liceum ogólnokształcącego). Wszystkie cytowane objaśnienia uczniowskie przytaczam w oryginalnym zapisie.

²⁶ Zob. *Mieć pstro w głowie*. W: *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*. Oprac. A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz. Warszawa 2011, s. 117.

²⁷ Zob. *Mieć zielono w głowie*. W: *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami...*, s. 117.

²⁸ Zob. *Mieć zielono w głowie*. W: B. Bodek, M. Buława, R. Brzozowska: *Praktyczny słownik frazeologiczny...*, s. 270.

literacką „Zielono mam w głowie i fiołki w niej kwitną” z wiersza Kazimierza Wierzyńskiego²⁹.

Znaczenie frazeologizmu *mieć zielono w głowie* poprawnie wyjaśniło tylko 24% gimnazjalistów i 12% licealistów. Respondenci objaśniali: *być zwariowanym, być niedojrzałym*. Aż 56% gimnazjalistów i 40% licealistów udzieliło odpowiedzi niepoprawnych. Objasnienia często świadczyły o pozytywnych skojarzeniach uczniów (prawdopodobnie związanych z symboliką koloru zielonego lub być może wskazujących na znajomość frazy „Zielono mam w głowie” jedynie w kontekście wiersza Wierzyńskiego): *być szczęśliwym* (częste), *nie myśleć logicznie ze szczęścia, być wesołym* (kilkakrotnie), *być marzycielem, mieć pomysły i wenę*. Pojawiały się też objaśnienia (choć znacznie rzadziej) wskazujące na skojarzenia negatywne: *nie umieć czegoś, nic nie wiedzieć, nie wiedzieć czegoś* (kilkakrotnie). Jedno z objaśnień potwierdzało rozumienie dosłowne: *myśleć cały czas o zieleni* (objaśnienie gimnazjalisty). Uczniowie posłużyli się też frazeologizmem *mieć pstro w głowie* jako — w ich ocenie — synonimicznym. 20% gimnazjalistów oraz aż 48% licealistów nie podjęło się objaśnienia tego frazeologizmu³⁰.

Związek frazeologiczny *mieć olej w głowie* w słownikach frazeologicznych objaśniono jako ‘być mądrym, rozumnym, rozsądnym’³¹.

Zwrot *mieć olej w głowie* właściwie wyjaśniło 66% gimnazjalistów i 58% licealistów. Najczęściej respondenci pisali: *być mądrym, być mądrym i inteligentnym, być rozsądnym*. Jednak aż blisko 1/3 gimnazjalistów i 18% licealistów udzieliło odpowiedzi błędnych, np.: [mieć olej w głowie — E.C.] *zamiast mózgu, brak wykazania się posiadaniem głowy i mózgu* (gimnazjalista), *nic nie mieć w głowie* (częste, zwłaszcza wśród odpowiedzi gimnazjalistów), *wpadać na szalone pomysły, być nieodpowiedzialnym, nie myśleć, być głupim, być tępym, być nierozważnym, nie myśleć realnie*. Można przypuszczać, że uczniowie ci sugerowali się znajomością znaczenia podobnych strukturalnie zwrotów (np. *mieć pusto/pstro/sieczkę/siano/wodę w głowie*) — mimo bardzo podobnej budowy o innym, nierzadko antonimicznym znaczeniu do frazeologizmu *mieć olej w głowie*. 24% licealistów i jeden gimnazjalista nie podjęli się próby zdefiniowania tego związku frazeologicznego.

Zwrot *suszyć komuś głowę* oznacza ‘natrętnie, dokuczliwie kogoś prosić, upominać się wciąż o to samo, naprzykrzać się’³².

²⁹ Zob. *Mieć zielono w głowie*. W: D. Podlawska, M. Świątek-Brzezińska: *Słownik frazeologiczny...*, s. 136.

³⁰ Frazeologizm *mieć zielono w głowie* jest wymieniany przez badaczy wśród związków recesywnych w zasobie leksykalnym uczniów. Zob. D. Krzyżyk, H. Synowiec: *Z badań nad związkami frazeologicznymi z komponentem nazw barw...*, s. 135.

³¹ Zob. *Mieć olej w głowie*. W: *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami...*, s. 116.

³² Zob. *Suszyć komuś głowę*. W: *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami...*, s. 523.

Frazeologizm *suszyć komuś głowę* prawidłowo wyjaśniło 32% gimnazjalistów i 40% licealistów. Respondenci pisali najczęściej: *zamęczać kogoś prośbami, natrętnie się czegoś domagać, prosić kogoś o coś przez cały czas, usilnie domagać się czegoś od kogoś*. Wśród odpowiedzi gimnazjalistów pojawiło się objaśnienie sytuacyjne: np. *prosić mamę cały czas, żeby kupiła zabawkę*. Wśród licznych niepoprawnych odpowiedzi (60% w gimnazjum i 36% w liceum) odnotowano takie, jak: *pouczać kogoś* (kilkakrotnie), *wypominać błędy, prawić kazania, krzyczeć na niego, krytykować kogoś, denerwować się na kogoś, zganić/ganić kogoś, obgadywać kogoś*, ale także: *pomagać komuś, nawrócić kogoś, uspokajać kogoś*. 8% gimnazjalistów i 24% licealistów nie udzieliło odpowiedzi.

Związek frazeologiczny *ciosać komuś kolki na głowie* oznacza 'robić komuś ciągle wymówki, zadrećcać kogoś psychicznie'³³.

Frazeologizm *ciosać komuś kolki na głowie* poprawnie wyjaśniło tylko 24% gimnazjalistów oraz 6% licealistów. Uczniowie podawali definicje: *zamęczać kogoś, gnębić, dręczyć kogoś*. Wśród niepoprawnych odpowiedzi (20% w gimnazjum i 28% w liceum) wystąpiły takie, jak: *prawić kazania, krytykować kogoś, stwarzać komuś problemy, manipulować kimś, traktować kogoś z góry, chcieć kogoś zniszczyć, podpowiadać coś komuś; wbijać coś komuś* (rozumienie dosłowne jednego z licealistów). Zauważamy, że niektóre błędne objaśnienia pojawiły się również przy poprzednim frazeologizmie (por. *prawić kazania, krytykować kogoś*). 46% gimnazjalistów i 66% licealistów nie zaproponowało żadnego objaśnienia tego frazeologizmu.

Podsumowując, zarówno związki frazeologiczne o podobnej budowie, różniące się nierzadko tylko jednym komponentem (por. *mieć pstro w głowie* — *mieć zielono w głowie* — *mieć olej w głowie*), jak i te budzące podobne skojarzenia sytuacyjne (por. *suszyć komuś głowę* — *ciosać komuś kolki na głowie*) przysparzają uczniom trudności definicyjnych. Bardzo często uczniowie mylą znaczenia tych jednostek frazeologicznych lub uznają je za synonimiczne. Liczne błędne odpowiedzi wskazują, że uczniowie podejmują się próby objaśnienia, nawet gdy nie znają właściwego znaczenia związku frazeologicznego. Najczęściej przyjmowane strategie w takiej sytuacji to: objaśnianie znaczenia z wykorzystaniem sumy znaczeń komponentów frazeologizmu, objaśnianie poparte skojarzeniami ze znaczeniem poszczególnych składników lub definiowanie znanego uczniom, podobnego pod względem budowy związku frazeologicznego.

Być może przyczyny trudności z objaśnianiem znaczenia związków frazeologicznych (zarówno wśród uczniów, jak i niektórych autorów słowników szkolnych) należy szukać już w braku świadomości, że dana jednostka jest

³³ Zob. *Ciosać komuś kolki na głowie*. W: *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami...*, s. 48.

związkiem frazeologicznym (a tym samym ma znaczenie globalne). Do wcześniejszych postulatów dydaktycznych, by w edukacji szkolnej bardziej docenić pracę nad rozumieniem znaczenia wyrazów i związków frazeologicznych, trzeba dołączyć jeszcze jeden postulat pod adresem autorów słowników szkolnych: należy dokonać właściwego doboru materiału frazeologicznego oraz rzetelnie i przystępnie go objaśniać.

Эмилия Чарнота

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ СОЧЕТАНИЯ С КОМПОНЕНТОМ GŁOWA
В ШКОЛЬНЫХ СЛОВАРЯХ И ВЫСКАЗЫВАНИЯХ УЧЕНИКОВ

Резюме

В статье предпринимается попытка рассмотреть фразеологические сочетания с соматическим компонентом GŁOWA 'голова', которые зафиксированы в избранных современных школьных словарях. Автор представляет и оценивает также употребление в речи учеников нескольких фразеологизмов с этим компонентом. Статья заканчивается дидактическими постулатами, указывающими на необходимость тщательной подборки и детального описания фразеологических единиц в словарях, а также на потребность дальнейшей работы в области распространения знаний на тему значений фразеологических сочетаний в школе.

Emilia Czarnota

COLLOCATIONS WITH THE COMPONENT GŁOWA IN SCHOOL DICTIONARIES
AND STUDENT EXPLICATIONS

Summary

The present article attempts to review collocations with the somatic component of GŁOWA, included in the contemporary dictionaries selected for usage at schools. Its authoress presents and evaluates the students' explanations of several idioms with the aforementioned component. The article ends with proposed teaching requirements, pointing to the need for a reliable selection and description of phraseological units in the dictionaries as well as for further work on the understanding of the importance of collocations at school.